

centraal, die overzee, en dan met name in de Nederlandse overzeese gewesten, vormde daarop een regelrecht vervolg. Gedurende vele jaren was Heldring dan ook actief in de bevordering van de zending in Nederlands-Indië. De eenheid van die missionaire bewogenheid blijkt ook uit Heldrings voorliefde voor de zendeling-werkman. Het christendom van de daad ging bij hem voorop, voorbeeldig christelijk leven beschouwde hij als een fundamentele vorm van evangeliseren. Via een eigen comité, in samenwerking met anderen, in het verband ook van het Nederlandsch zendeling genootschap en — na een breuk vanwege het onvoldoende orthodox karakter van het NZG — binnen de Utrechtse zendingsvereniging, was Heldring actief betrokken bij de uitzending van de steunverlening aan en steunverwerving voor zendingsmensen in Nederlands-Indië.

Reenders beschrijft in dit boek allereerst de positie van het Nederlandsch zendeling genootschap in Nederland en in Nederlands-Indië, daarna persoon, leven en denkbeelden van Heldring en diens ontwakende belangstelling voor de zending. Vervolgens komen de praktische activiteiten van Heldring ten behoeve van de zending aan de orde, inclusief de belevenissen van de uitgezonden zendingen. De lezer volgt dus de zendeling-werklieden naar de Oost, naar Java, Celebes, de Timor-archipel, de Sangihe-Talaud eilanden en andere afgelegen oorden. Het christendom in de Oost komt dus evengoed aan de orde als dat in Nederland, de overheidspolitiek tegenover de zending zo goed als de houding van diverse individuele betrokkenen en zendingsorganisaties. Reenders heeft in deze Kamper dissertatie (Theologische universiteit Oudestraat) een ouderwetse degelijkheid en uitvoerigheid gepaard aan bijdetijdse analyse en heldere presentatie. Zijn overzicht lijkt volledig en alomvattend, in de voetnoten tot achter de komma afgerond en verantwoord. Een voortreffelijk boek dus, dat meer is dan een naslagwerk over de zendeling-werkman alleen. Reenders wijst er terecht op, dat Heldrings biografie markanter trekken is gaan vertonen. Hij blijkt hoekiger, niet vrij van vooroordelen en eigenzinnigheden. Een man die ook initiatieven zag mislukken, in conflicten betrokken raakte en niet in alles onttrokken aan de geest van zijn tijd. Waren niet missionaire, nationalistische en economische motieven dooreen de drijfkracht van zijn acties ten bate van de zending in de Nederlandse koloniën?

G. J. Schutte

M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Dissertatie RU Leiden 1992; Amsterdam: Van Soeren & Co, 1992, 399 blz., f65,-, ISBN 90 6881 022 7).

In 1981 wees de Amerikaanse historicus D. R. Headrick in *The tools of empire* op het feit dat het moderne imperialisme niet alleen een kwestie was van *appropriate motives*, maar ook van *adequate means*. In Nederland is Headricks these vooral in Leiden verder uitgewerkt, zowel wat betreft de menselijke als de materiële *tools of empire*. In 1986 publiceerde Bossenbroek al een informatief boek over het transport van koloniale troepen overzee tussen 1815 en 1909, *Van Holland naar Indië*. Vervolgens verlegde hij zijn onderzoek en analyse naar de recrutering van deze troepen in Nederland en Europa. Dat heeft nu een veelzijdige, gefundeerde en belangwekkende dissertatie opgeleverd. Om met Bossenbroeks hoofdconclusie te beginnen: het kleine Nederland kon niet alleen vanwege de relatief gunstige geopolitieke situatie in Zuidoost-Azië een groot imperium scheppen. Dat vereiste ook een eigen, grote inspanning voor de recrutering van voldoende koloniale militairen. Volgens hem heeft de eenzijdige preoccupatie met motieven en verwaarlozing van de *tools of empire*, met name de *living tools*, tot vertekening in

de Nederlandse geschiedschrijving geleid. Deze hoofdconclusie overtuigt vrijwel, maar niet helemaal.

Bossenbroek constateert zelf dat in tijden van nationalistische opwinding in Nederland, nog vrijwel afwezig bij de Javaoorlog, kortstondig bij het uitbreken van de Atjeh-oorlog en jarenlang aanhoudend na het 'verraad' van Lombok, ook de belangstelling voor dienst in het koloniale leger flink toenam. De motieven ten gunste van expansie veranderden rond 1900 niet alleen aan de top, in de *official mind* maar ook aan de basis van de Nederlandse bevolking. Dat zou hoogst waarschijnlijk ook tot de onderwerping van de buitengewesten hebben geleid wanneer de oprichting van het corps marechaussee en de invoering van het repeteregeweer in Indië achterwege waren gebleven. Maar dit blijft speculatief. Veel belangrijker zijn de waardevolle gegevens en inzichten in zake het concrete verloop van de recrutering van Europese militairen voor de koloniale dienst in Indië die Bossenbroek ons aanreikt.

Het boek bevat niet alleen een zorgvuldige analyse van uitvoerig onderzoeksmateriaal over de werving zelf, waarbij de ministeries van koloniën en van oorlog in een structurele concurrentieslag verweekeld waren om het beperkte demografische potentieel. Bossenbroek verbindt deze gedegen kwantitatieve analyse met een boeiende kwalitatieve analyse van uiteenlopende terreinen als de koloniale expansie, de buitenlandse politiek, de economische conjunctuur en het wel en wee van Harderwijk, waar het koloniale wervingsdepot gevestigd was. Zo bevestigt Bossenbroek naast de bovengenoemde militaire expansiebewegingen opnieuw het bestaan van een informeel expansiestreven van het gouvernement rond het midden van de negentiende eeuw, dat in de hand werd gewerkt door voldoende aanvoer van koloniale troepen uit Nederland. Zijn beschrijving van de bemoeienis van het ministerie van buitenlandse zaken en de consulaire dienst met de werving van kolonials uit omringende Europese landen laat een verhelderende verscheidenheid zien. Het machtige Pruisen en naderhand het Duitse keizerrijk werden uiterst behoedzaam tegemoet getreden. Met de protesten tegen de Nederlandse wervingspraktijken in het kleine Zwitserland nam men het niet zo nauw. Bossenbroek constateert een zeker verband tussen economische conjunctuur en wervingsresultaten. Vooral in het buitenland, want in Nederland prefereerden veel berooide jongemannen het vervangingsgeld binnen het lotelingenstelsel van de landmacht boven het handgeld voor de koloniale dienst.

Bossenbroeks levendige schildering van de merkwaardige samenleving van oppassende, calvinistische burgers met cafés en bordelen frekwenterende militairen in Harderwijk, al snel bekend als 'het gootgat van Europa', is eveneens geslaagd. Tenslotte kreeg het beschavingsoffensief waarmee de calvinistische verzuiling in Nederland gepaard ging ook in dit Veluwe-stadje de overhand. Antirevolutionaire burgemeesters, wethouders en gemeenteraadsleden stelden niet langer prijs op de aanwezigheid van het koloniale wervingsdepot. In 1909 ging deze instelling over op de koloniale reserve in Nijmegen. Toen had trouwens door de relatieve toename van het aantal Indonesische militairen onder Van Heutsz de werving van Europese militairen al sterk aan betekenis ingeboet.

Bij de behandeling van het recente imperialismedebat in de Nederlandse geschiedschrijving neemt Bossenbroek een tussenpositie in. Hij vindt de vraag of er nu wel of niet een Nederlands imperialisme in Indonesië bestaan heeft wel interessant, maar geen vraag om eindeloos bij stil te blijven staan. Belangrijker is in zijn ogen het inzicht dat er aan het einde van de negentiende eeuw een ingrijpende verandering plaatsvond, zowel wat betreft de motieven als de middelen tot expansie. In zijn eigen woorden: 'Of dat nu te classificeren valt als imperialisme of niet, feit is dat Nederland na een lange periode van koloniale terughoudendheid doelbewust en definitief overging tot het effectueren van tot dan toe slechts formele aanspraken binnen de eigen invloedssfeer. De jaren negentig en vooral de periode 1894-1898 vormden de cruciale over-

gangsfasen' (244). Daarmee heeft Bossenbroek een eigen, relevante bijdrage geleverd tot de discussie rond het Nederlandse imperialisme.

M. Kuitenbrouwer

A. T. M. van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer. Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese industriële revolutie* (Dissertatie Maastricht 1992; Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 1992, viii + 197 blz., ISBN 90 5278 030 7).

Petrus Regout, de Maastrichtse glas-, kristal-, en aardewerftekfabrikant (de vader, niet de beruchte zoon) geldt als één van de bekendste Nederlandse ondernemers uit de negentiende eeuw. Nu is reeds het een en ander over hem gepubliceerd, waaronder het lijvige werk van A. Maenen'. Wat kan de dissertatie van Van Iterson hieraan nog toevoegen? De hoofdtitel geeft de indruk dat het de zoveelste studie over Regout is, maar nee, deze dissertatie gaat over 'ondernemerschap, waarbij het handelt om patronen van werven, behouden en beheersen van arbeid door industriële entrepreneurs in een quasi-experimentele situatie: de begintijd van de Industriële revolutie in West-Europa'. De auteur vraagt zich af in hoeverre er sprake is van een persoonlijke stijl van ondernemerschap. Van Iterson onderzoekt dit door na te gaan in welke mate patronen van ondernemerschap resultaat waren van de markt- en omgevingsfactoren, dan wel van een persoonlijke stijl van denken, voelen en handelen. Hij doet dit door middel van research naar het personeelsbeleid van Petrus Regout. Dit lijkt ingewikkeld, maar Van Iterson simplificeert zijn vraagstelling tot het nagaan in hoeverre het personeelsbeleid van Regout paternalistisch of commercieel was.

Van Iterson operationaliseert zijn vraagstelling door eerst Regout in zijn context en tijd te plaatsen en vervolgens zijn personeelsbeleid te toetsen aan moderne theorieën omtrent ondernemerschap. Deze theorieën worden gepresenteerd in een hoofdstuk waarin hij een organisatie-theoretische analyse van problemen van werving, behoud en beheersing van arbeid geeft. In het vijfde hoofdstuk tracht hij antwoord op zijn vraag te geven. Een kort laatste hoofdstuk bevat de conclusie dat Regout vooral een paternalistische beheersstijl van regeren had, die sterk persoonlijk was. Daarnaast geeft Van Iterson aan waarom hij de voorkeur geeft aan de term 'stijl' ter omschrijving van ondernemerschap. Volgens hem kan stijl een aanvulling zijn op het concept cultuur. Het boek eindigt met een samenvatting in het Engels.

Van Iterson is geen historicus, maar heeft sociologie gestudeerd. Waarschijnlijk om deze reden verschilt het fundament van zijn dissertatie van dat van historici. Zijn werk leunt zwaar op andere studies waaronder die van Maenen, Hofstede en Mokyr. Nu heeft de schrijver ook zelf bronnenonderzoek gedaan, hetgeen uit de noten valt af te leiden, hij geeft echter geen overzicht van de door hem gebruikte bronnen. Het beleid van Regout leidt hij met name af uit de wijze van betalen, de vorm waarin de *citée* (de arbeidershuizen) is gebouwd en enkele brochures over tewerkstelling van armlastigen. Daarnaast wordt het ondernemerschap van Regout afgezet tegen de ondernemersculturen in Nederland, Duitsland, Engeland en België. Daaruit blijkt volgens de schrijver dat Regout meer 'zuidelijk' dan 'noordelijk' gericht was. Regout zou vooral erg 'Waaals' zijn.

Een storend aspect aan deze studie is de weinig objectieve benadering van het onderwerp. De auteur wekt vanaf het begin de indruk met alle macht te willen bewijzen dat Regout paternalistisch was. Ook heeft hij de neiging feiten zo te (ver)draaien dat ze alsnog in zijn straatje passen.